

Hallen og havet som eskatologiske modsætninger - i den angelsaksiske poesi og hos Grundtvig

Af Merete Bøye

Henning Høirup har i foredragssamlingen *Fra døden til livet*, 1954, vist, at Grundtvigs tilværelsessyn var præget af en grundlæggende *dualistisk* holdning. Han så de to størrelser, 'livet' og 'døden', som de to ultimative modstandere, der repræsenterede henholdsvis Kristus og Satan. Et par af hans yndlingsbibelsteder i den forbindelse var 1.Kor 15.26: »Den sidste fjende, der tilintetgøres, er døden« og Ps. 27.13, som i den danske Bibel fra 1740 lød: »Ve mig! dersom jeg ikke troede at se Herrens gode i de Levendes Land.« De levendes land beskriver Grundtvig i sin kendte salme af samme navn som »Himmel og Jord, hvor Kjærlighed boer« og hvor man »Død byder Trods«. Det vil sige, at de levendes land findes overalt, hvor Gud, livet, formår at sætte sig igennem. Liv og død er her ikke blot forstået som organiske størrelser, men som »symboler for tilværelsens to store grundmagter, begge uforklarlige for tanken, men begge virksomme overalt, hvor mennesker drager ånde.«¹ Livet og døden er ifølge denne tankegang ikke filosofiske, logiske modsætninger, som kan forenes i en syntese; de er eksistentielle modsætninger, som er væsensforskellige og gensidigt udelukker hinanden.

I den angelsaksiske poesi² kommer livets kamp mod døden kraftfuldt og billedrigt til udtryk. Beowulfs kamp mod uhyret Grendel (Grendl) er et af de mest kendte angelsaksiske kampmotiver, og den er samtidig et tema, som Grundtvig arbejdede med. Hvad man i denne forbindelse må bide mærke i er, at Beowulfs kamp mod Grendel har en *genstand*, nemlig Kong Roars (Hrodgars) *hal*, Heorot. Desuden fremgår det, at Beowulf har en uhørt fantastisk evne til at betvinge *havet*; en evne, han får brug for både for at komme til Danmark, for at fremtræde som helt og for endegyldigt at overvinde Grendel. Lidt groft kan man sige, at han kæmper *for hallen og imod havet*.

Hallen - fællesskabets sted

I sin bog *Det episke liv*, 1979, bringer Andreas Haarder følgende citat fra Bedas Kirkehistorie. Det indgår i en sammenhæng, hvor Kong Edwin i 627 har indkaldt til råd angående spørgsmålet om kristendommen skal indføres i England. Det følgende er en af deltagernes argument for indførelsen af den nye lære:

Det forekommer mig, konge, at om man sammenligner vort liv her på jorden med den tid, der er os ukendt, er det ligesom du sidder ved vintertide i festligt lag med dine bedste krigere og hirdmænd omkring dig. Ilden flammer midt i hallen, og der er lunt og godt. Men udenfor rusker vinterstormen med regn og sne. Da flyver en spurv pludselig gennem hallen, kommer ind gennem den ene dør og flyver ud gennem den anden. I den korte stund, hvor den er i hallen, kan den ikke nås af vinterens storme; men det varer kun et øjeblik. Den kommer fra vinteren derude, og den vender tilbage til vinteren igen. Menneskelivet viser sig også som i et glimt. Hvad der følger efter, eller hvad der er gået forud, det ved vi intet om. Så hvis denne nye lære kan fortælle os noget mere, så tror jeg, det er rigtigt af os at tage imod den.³

Sagnet handler om menneskelivets flygtighed og den utryghed, der er forbundet med ikke at vide, hvad døden indebærer. Som billede på livet anvendes *hallen*, og som billede på døden benyttes *naturen* udenfor. Menneskelivet er som at deltage i et festmåltid i den trygge hal, hvor »ilden flammer« og »der er lunt og godt.« »Men udenfor«, dvs. uden for menneskelivet, i døden, »rusker vinterstormen med regn og sne.« *Naturen* er *modsatningen* til det menneskelige fællesskab i hallen.

Haarder placerer ikke citatet i en sammenhæng, der udpræget handler om hallen og naturen. Men han fremfører andetsteds nogle overvejelser om, hvad hallen betød for angelsakserne:

Hallen, hvor skjalden arbejder, er ...et livscenter, et sted, hvor folk er sammen om arnens ild. Med kongen... i højsædet udveksles der gaver til bekræftelse af fælles normer. Med dronningen, som bringer sit bæger til alle, bekræftes fællesskabets harmoni, som i hallen har sin konkrete fremtrædelsesform. Gennem fest-

måltidet understreges samværets glæde. Og ved festmåltidet lyder ordet. Det er på denne måde, skjalden får sin rette baggrund og sammenhæng. Når samværet er en realitet, og først da, kan han træde frem og udtale sit: Hwæt! - Lyt, til hvad jeg kan fortælle!

Haarders fremstilling af hallen er kort, men præcis: Et *livscenter*, hvor folk er sammen i fællesskab om festmåltidet og om 'ordet', dvs. skjaldens sang.⁴ Som understøttende eksempel kan fremføres følgende passage fra *Beowulf* om tilværelsen i hallen:

vers 491-498:

Pa wæs Geat-mæcgum *geador* ætsomne
on beor-sele benc gerymed;
þær swið-ferhþe sittan eodon,
þryðum dealle; þegn nytte beheold
se þe on handa bær hroden ealo-wæge,
scencte scir wered; *scop* hwilum sang
hador on Heorote; þær wæs *hæleða dream*,
duguð unlytel Dena ond Wedera.⁵

[Så blev der ryddet en bæk i øl-salen for *forsamlingen* af gøtekrigere, hvor de sjæle-stærke gik hen og satte sig, stærke og stolte; en tjener sørgede for at gøre nytte, idet han bar det fyldte øl-bæger i hænderne og skænkede skinnende mjød. Til tider sang *skjalden* [med] klar [stemme] i Heorot; der var *helte-lykke*, en stor flok af velvoksne daner og gøter.]

Denne stærke betoning af fællesskabet, festmåltidet og ordet genfindes hos Grundtvig, her i fremstillingen af det kristne fællesskab, der for Grundtvig ofte skildres i sammenhæng med og ved hjælp af det jordiske fællesskab.⁶ For ham er fællesskabet nemlig et uomgængeligt træk ved Gudsriget, både 'det lille', dvs. Kirken, jf. *Jeg veed et lille Himmerig*, og 'det store', himmelske Paradis. Han skriver fx.: »Fællesskabet i Guds Rige / Hos hans Folkefærd, / Som er alle gudelige, / Saliggjør enhver...«. ⁷

Hallen er, idet den findes dér, hvor mennesker til enhver tid forsamles, i princippet evig. Men den trues altid udefra, og i sådanne tilfælde bliver der brug for en helt, som kan redde fællesskabet fra undergang

og sikre hallens beståen. Henning Høirup fortæller i *Fra døden til livet* også om en sådan trussel mod fællesskabet, som han har observeret den beskrevet i Grundtvigs forfatterskab:

Døden er afgrundsmagten, som trænger ind overalt i sindet og truer med at skille os fra Gud og isolere os fra det menneskelige fællesskab, som er vor bestemmelse. ... *Liv er at opfylde sin plads i det fællesskab, Gud har skabt os til.* Paa tilsvarende maade er det med Døden. Død i fysisk forstand har vi tilfælles med fauna og flora. Men *dødens egenart for mennesket beror paa, at den opløser fællesskabet.* Og dødens opløsende kræfter kendes ikke alene ved den organiske døds indtræden, men er mærkbar i alt menneskeligt samliv. *Død er ensomhed, selvets afsondrethed og isolation fra Gud og næsten* - som det hedder i »Nyaars-Morgen«: 'Ej græde jeg kunde / For Gud eller Ven'.⁸

Såfremt Høirup har ret i denne karakteristik af Grundtvigs opfattelse af livet og døden, repræsenteres den grundkraft i tilværelsen, Grundtvig kalder for 'livet', i den angelsaksiske poesi billedligt ved *hallen*. Den modsatte grundkraft, døden, med sin karakter af ensomhed og opløsning af fællesskabet, findes også billedligt repræsenteret i den angelsaksiske poesi, nemlig ved størrelsen *havet*, som skal behandles senere i denne artikel.

Grundtvig tog hallen til sig som billede både på kirken og på Paradiset - og på kirken og Paradiset på én gang, idet den jordiske kirke opfattes som et 'lille Himmerig'.⁹ Billedet af Himmerige som en hal optræder fx. i sidste strofe af Kingo-gendigtningen *Hvor deilig skal Guds Kirke staae*, som her kan ses både i Kingos og i Grundtvigs udgave:

Kingo, 1699:

O søde Gud, o gid jeg maa
Mit Hjerte ved Dig dannet faae,
At du kan helliges i mig,
Til jeg Dig seer i Himmerig,
Hvor Hellig, Hellig, Hellig, da
Jeg synger med Halleluja!¹⁰

Grundtvig, 1836:

O søde Gud! Lad da kun saa
Vort Hjerte højt for Himlen slaae!
Da lavt du boer hos os i Løn
Til hisset i din Hal saa skøn,
Vi see dig klart og syng da
Vort evige Halleluja!¹¹

Den mest påfaldende ændring, Grundtvig har foretaget i forhold til Kingos original, er, at han har 'flyttet Himmeriget ind i hallen',

forstået således at han benytter hallen som konkret billede på det hinsidige Paradis. Kingos »til jeg Dig seer i *Himmerig*« er blevet til »Til hisset i *din Hal* saa skøn, / Vi see dig klart.« En anden forandring er, at Kingos jeg-persona er blevet erstattet med et 'vi.' Disse to ændringer hænger sammen, idet de begge har til formål at understrege det himmelske *fællesskab*. Dernæst springer et bemærkelsesværdigt sprogligt stiltræk ved Grundtvigs udgave af salmen i øjnene på en angelsaksiskkyndig, nemlig *alliterationerne*.¹² I Grundtvigs udgave af verset fra *Hvor deilig skal Guds Kirke staae* optræder alliterationer i hver linie på nær den sidste: »O søde Gud! lad da kun saa / Vort Hjerter høit for Himlen slaae! / Da lavt du boer hos os i Løn, / Til hisset i *din Hal* saa skøn, / Vi see dig klart og synge da ...« Grundtvig anvender her alliteration som stilmiddel. Alliteration hører til de grundlæggende stiltræk både i oldnordisk og angelsaksisk poesi. Selvom Grundtvig ganske vist ikke følger reglerne for »stavrim« fuldstændigt, kan alliterationerne alligevel give verset en nordisk eller angelsaksisk tone, som måske kunne pege i retning af, at en del af denne teksts betydning kunne være at finde i den angelsaksiske forestillingsverden.

I den angelsaksiske poesi tjener hallen, menneskenes tillukkede og beskyttede forsamlingssted, som nævnt som billede på idealtilstanden,¹³ på Paradiset eller *livet*. På den anden side står den fjendtlige, isolerende og ødelæggende natur, der oftest repræsenteres ved *havet*, som billede på kaostilstanden eller *døden*. Hallen og havet tolker jeg da både i dele af den angelsaksiske poesi og hos Grundtvig som *eskatologiske modsætninger*, idet de kan fungere som billeder på hhv. livet og døden, hhv. Himmel og Helvede, de magter, der både for verden som helhed og for det enkelte menneske udkæmper den endelige kamp, indledt med Kristi komme. Dermed prætenderer jeg ikke at fremlægge en udtømmende analyse af Grundtvigs komplicerede og mangesidede brug af havet som billede; jeg analyserer blot *aspekter* heraf.

Ekskurs: Det menneskelige fællesskab som negativt billede i den angelsaksiske poesi:

Hallen - eller rettere, det menneskelige fællesskab - er i den angelsaksiske poesi dog ikke altid et utvetydigt positivt billede. Hallen viser sig nemlig til tider som et 'Babelstårn', idet den ganske vist *ligner* Paradiset, men dog er bygget af fejlbarlige mennesker. Det betones, at der er en stor kvalitativ forskel på den jordiske og den himmelske 'hal', jf. *The Seafarer*, hvor den søfarende pilgrim frivilligt har forladt det jordiske quasi-paradis med dets lystige fællesskab og bægerklang til fordel for at opsøge det ægte Paradis hos Gud i Himlen. Denne nuancerede og mangesidede opfattelse af hallen eller fællesskabet, som findes i den angelsaksiske poesi, er ikke blevet behandlet udførligt i denne artikel, da opgaven her ikke er at gøre rede for alle afskygninger af det angelsaksiske halbillede, men kun for dem, der går igen i Grundtvigs forfatterskab.

Havet - den fjendtlige magt

I Exeterbogens *The Seafarer* (Søfareren), som handler om livet på havet, optræder denne passage:

Stormas þær stanclifu beotan, þær him stearn oncwæð
isigfeþra; ful oft þæt earn bigeal,
urigfeþra; ne ænig hleomæga
feasceaftig ferþ frefran meahte.¹⁴

[Storme slog mod sten-klipperne, gensvaret af ternen / den is-vingede;
ofte skreg ørnen / den dug-vingede; intet beskyttende medmenneske
/ mægtede at trøste min ringe sjæl.]

Disse linier udtrykker et karakteristisk angelsaksisk syn på forholdet mellem natur og kultur. *The Seafarer* er et forsøg på at beskrive den ensomme søfarens længsel væk fra det ugæstmilde hav og ind i fællesskabet med mennesker. Vi hører i de to første linjer, at havet for det første er farligt. Det stormer, og søfareren er omgivet af truende klipper. For det andet er det ensomt. Der er ingen menneskelige lyde,

kun fugleskrig, som blot forstærker den uhyggelige stemning. De næste linier fortæller, hvad der *savnes* på havet: Det menneskelige fællesskab. Og if. Høirup er definitionen på død hos Grundtvig jo netop, at den berøver os det menneskelige fællesskab og isolerer os fra Gud og næsten. Det er dét, havet gør i den angelsaksiske poesi.

Havet repræsenterer ofte en fjendtlig, men ærefrygtindgydende kraft, der er næsten uovervindelig. Kun en ægte helt kan besejre havet, og det er Beowulf et godt eksempel på. Til illustration af dette forhold skal fremdrages to episoder fra *Beowulf*: beskrivelserne af Beowulfs skib og beretningen om Beowulfs vædekamp mod Bræca.

Noget af det første, man hører om Beowulf - før man endda kender hans navn - er, at han har et utrolig godt skib. Her en passage om sejladsen til Danmark:

guman ut scufon,
 weras on wil-sið wudu bundenne.
 Gewat þa ofer wæg-holm, winde gefysed,
 flota fami-heals, fugle gelicost,
 oðþæt ymb an-tid opres dogores
 wunden-stefna gewaden hæfde,
 þæt ða liðende land gesawon...¹⁵

[Mændene skubbede det faste træskib ud på viljes-rejsen. Så drog det afsted over bølgerne, ført af vinden, det skumhalsede skib, [let] som en fugl, indtil det tidspunkt dagen derpå, da det bue-stævnede [skib] var nået frem, og søfarerne så land]

Der gøres meget ud af at beskrive dette skib, og det er, fordi det er vigtigt, at vi fra starten forstår, at det er en stor helt, der her bliver præsenteret. Der er ikke tale om én, der 'frygter havet', men en mand, der har midlerne og modet til at overvinde det, i og gennem fællesskabet med sit skibs mandskab, men også - som jeg vil vise i det følgende - alene, i 'tvekamp' mod havet.

Mens Beowulf sidder til bords i Roars hal, fortæller den usympatiske Hunferth en historie om, at Beowulf som dreng har indladt sig i en svømmekonkurrence mod Bræca, hvor de på dumdristig vis »...for wlenca wada cunnedon ond / for dol-gilpe on deop wæter aldrum neþdon...«¹⁶ [i hovmod udfordrede havet og i dumt praleri på det dy-

be vand satte livet på spil...], og hvor Beowulf endda tabte. Beowulf sætter Hunferth til vægs: Han *har* svømmet om kap med Bræca, endda i fem døgn. Men han var blevet sammen med Bræca, selvom han godt kunne være svømmet fra ham, indtil en flodbølge forhindrede dem i at holde sammen længere. Derefter modstod Beowulf alene både storme og søuhyrer.

Ikke alene har han altså et godt skib; han kan også besejre havet på egen hånd. Sådan får vi at vide, at Beowulf er en stærk og modig kæmpe. Beowulf præsenteres ikke gennem historier om, hvordan han har overvundet hære eller gået på gløder; men gennem beretninger om, hvordan han betvinger havet.

Hvorfor er det nu så vigtigt, at Beowulf kan betvinge havet? Det skyldes tildels, at angelsakserne helt konkret levede i kontakt med havet og kendte til dets styrke og magt. Men det er værd at overveje muligheden af, at havet for angelsakserne - måske i kraft af, at de kender det fra dets 'farlige side' - repræsenterer en u håndgribelig fjendtlig magt. Denne magt er det, Grundtvig kalder for »døden«. Denne teori understøttes af, at Grundtvig selv ganske hyppigt anvender havet som billede på døden. I det følgende skal denne påstand forsøges underbygget ved hjælp af nogle Grundtvig-eksempler.

Gennem sit lange forfatterskab bruger Grundtvig som bekendt havet som billede i mange forskellige sammenhænge, og det er - som tidligere nævnt - ikke min intention at foretage en udtømmende analyse af Grundtvigs varierede brug af havbilledet, men kun tentativt at berøre de aspekter af havmetaforen, som muligvis kan være inspireret af den angelsaksiske poesi. Den mulige angelsaksiske påvirkning optræder i prædikener såvel som i digte og salmer af Grundtvig, og kan tydeligst ses i talen om det store hav, der adskiller vores verden fra Paradiset, samt i fremstillingerne af kirken som et skib.

A.M. Allchin skriver i bogen *N.F.S. Grundtvig, his Life and Work* om den måde, hvorpå de oldkirkelige latinske og græske tekster påvirkede Grundtvig:

»Grundtvig takes hold of new things which to some extent he already knows. He finds in the text he is translating, things which he had already discovered within his own heart and mind. But now he can express such things with greater strength and assurance because of this remarkable coinherence or exchange between one age and another, between one language and another, between one poet and another.«¹⁷

På samme måde kan man anskue Grundtvigs forhold til den angelsaksiske poesi. Allerede i 1824 udmalede Grundtvig i salmen *De Levendes Land* et paradisbillede, som han senere - under sine første englandsrejser - kan have genkendt i Exeterbogens *The Phoenix*.¹⁸ Dette digt gjorde i øvrigt dybt indtryk på Grundtvig: han gendigtede det mindst fire gange¹⁹ og hentede desuden inspiration fra det til mange af sine salmer og digte.

I *The Phoenix* beskrives det land, hvori den udødelige Fugl Fønix bor, som en mageløs (ænlíc) ø, der ligger bag et stort hav, som kun kan overflyves af Fønix selv. I *De Levendes Land*, forekommer følgende passage (mine kursiveringer):

O, Vidunder-Tro,
Som slaar over Dybet den hvælvede Bro,
Der Iisgangen trodser i buldrende Strand,
Fra Dødninge-Hjem til de Levendes Land;
Bo lavere hos mig, du høibaarne Gjæst,
Det huger dig bedst!

Letvingede Haab,
Gudbroder, gjenfødt i den hellige Daab!
For Reiserne mange til *Landet bag Hav*,
For Tidender gode, for Ring og for Stav,
Lad saa mig dig takke, at Glæde jeg seer,
Naar Haab er ei meer!

Som i *The Phoenix* ligger Paradiset bag et uoverstigeligt hav. Her er det blot ikke fuldstændig uoverstigeligt længere; man kan krydse det ad troens hvælvede bro, som spænder »Fra Dødningehjem til de Levendes Land«, dvs. herfra - hvor døden har magt - over til Paradiset, hvor livet bor. Havet er det, der adskiller os fra Paradiset og fra livet. Men havet er også den størrelse, man bliver nødt til at trodse for at nå til målet.²⁰ Disse træk har havet tilfælles med døden, hvilket Grundtvig fx udnytter i sit sidste digt, *Gammel nok jeg nu er blevet*, som skal behandles til sidst i denne artikel.

I Matthæusevangeliet kap. 8.23-27 fortælles der om, hvordan Jesus stillede stormen på søen og reddede disciplene fra undergang. Folk reagerede på dette under ved at sige: »Hvem er han, siden både storm og sø adlyder ham?« Bibelen leverer her et billede af havet, som sva-

rer til det angelsaksiske: Havet opfattes som den store, fjendtlige magt, der truer med at opsluge de bange og hjælpeløse disciple. Da træder Jesus til og truer ad det livsfarlige hav, så det bliver blikstille. Jesus viser her sin guddommelige autoritet på samme måde, som Beowulf viste, at han var en vældig helt; nemlig ved at demonstrere, at han har magt over havet. Derfor er det her relevant at vende sig til Grundtvigs prædikener til 4. søndag efter Helligtrekonger, hvortil Mt. 8.23-27 er evangelium.

Ved en undersøgelse af Grundtvigs prædikener til 4. søndag efter Helligtrekonger 1835²¹, 1838²², 1840²³ og 1841²⁴, viser det sig, at alle disse prædikener i større eller mindre grad kan give associationer til den angelsaksiske - og/eller nordiske - tankeverden. Disse linier stammer fra Grundtvigs prædiken til 4. søndag efter Helligtrekonger 1835:

Selv Hedninger forstod, at Menneske-Livet var bedst at ligne med en Fart paa Havet, hvor Medvind og Modvind afvexle som Medgang og Modgang for Alle, og hvor Man umuelig kan see et Skib kæmpe med Storm og Bølger uden at see *et Billede af den Kamp, alt Godt og Ædelt i Verden baade indvortes og udvortes maa føre*, naar det ei vil sammenflyde med det Slette og tabe sig deri.²⁵

Disse *hedninger*, Grundtvig taler om, kan enten være angelsakserne eller de gamle nordboere - eller måske begge, da Grundtvig ikke altid skelnede imellem disse to folkeslag.²⁶ Senere i prædikenen forekommer denne passage:

Ja, det er et underligt Skib [kirken] som bærer os Alle, saamange som troe, fra Dødens Skygge-Dal til de evige Boliger, det er, hvad en gammel Hedning-Skjald drømde om, *et Skib uden Roer og Styrmand, som man kan see; men klogt nok til at vide de Reisendes Tanker og selv finde Vei over det sortladne Hav*,²⁷ *det vil sige, Herren som er med Sine alle Dage til Verdens Ende, Aanden som besjæler den ganske Menighed, fører den ad underlige Veie lykkelig til Maalet...*²⁸

Det skib, Grundtvig her alluderer til, er Skibladner (Skiðbladnir),²⁹ som ifølge den nordiske mytologi kunne bære sine passagerer, hvorhen

de ville, helt af sig selv. Grundtvig lægger en kristen tolkning ned over det nordiske mytologiske billede, så skibet kommer til at betegne kirken, Helligånden er styrmand og målet bliver »de evige Boliger«, dvs. Paradiset. For Grundtvig er det indlysende, at den kristne udlægning af dette hedenske skib så at sige »overbyder« den før-kristne erkendelse.

Men Grundtvig er ikke den første til at anvende dette kristelige skibsbillede. I det angelsaksiske digt *Andreas* fra Vercellibogen fortælles historien om apostlen Andreas' sørejse.³⁰ Andreas er af Gud blevet sendt ud på en missionsrejse. På rejsen bliver havet oprørt, og Andreas og hans folk tror, at de skal dø. Imidlertid viser det sig, at deres ukendte rorgænger er ufattelig dygtig, og de når sikkert frem til deres bestemmelsessted. Bagefter indser Andreas, at det i virkeligheden var Kristus eller Helligånden, der stod ved roret.

Der er åbenbare ligheder mellem dette digt og det billede, Grundtvig anvender i sin prædiken. I det følgende skal det forsøges påvist, at dette angelsaksiske skibsbillede også har været en inspirationskilde for Grundtvigs sidste digt, *Gammel nok jeg nu er blevet*.

Angelsaksiske havmotiver i Grundtvigs sidste digt?

I en kort passage i artiklen *Grundtvig og romantikken*³¹ argumenterer Flemming Lundgreen-Nielsen for, at Grundtvigs digt, *Gammel nok jeg nu er blevet*³² fra 1872 rummer forskellige romantisk/græske stiltræk. Han skriver blandt andet:

»Uglesangen« i dødsriget kan være Minervas, altså menneskeforstandens, hjælpeløshed, men ordet angav i Ewalds heroiske synspil »Fiskerne« 1779 netop musikalsk ved den tudende u-vokal faren for forlis og undergang. »Sjæle-Færge-Stavnen« er Grundtvigs positive omdigtning af Karons båd. Først i de to afsluttende strofer, da himmelhavnen åbner sig, går digteren over til kristelige udtryk.

Lundgreen-Nielsen mener ikke, at digtet benytter sig af kristelige udtryk før i de sidste to strofer. Men allerede i første strofe fortælles det dog, at »Magneten er Guds-Ordet / og Guds Aand staar selv ved Roret.« Og i strofe tre skriver Grundtvig: »Vel, paa jordisk Vis at regne,

/ Langt af Led er Paradis, / Er os nært dog alle Vegne, / Hvor hos Ordet er Guds Pris.« Den 'Guds Aand', der står ved roret, må skulle tolkes som Helligånden, og 'Paradis' er også en udpræget kristen glose. *Guds-Ordet* eller blot *Ordet* (Græsk: Λογος) behøver ikke nødvendigvis at være et kristeligt udtryk; men det er trods alt - særligt i Johannesevangeliet - et gængs bibelsk udtryk for Kristus (jf. Johs. 1.1-5), og det er tænkeligt, at det er i den betydning, ordet skal forstås i denne forbindelse. Grundtvig har tidligere anvendt *Ordet* i betydningen Kristus i mange andre sammenhænge, fx. i salmen *Ordet var fra Arilds Tid*,³³ hvor det hedder: »Om sig selv Oplysning skøn / Har Guds Ord os givet: / Det er Guds eenbaarne Søn, / Udtryk af Guds-Livet«. Der kan også være tale om en sammensmeltning af forskellige betydninger af *Ordet*, sådan som man hos Grundtvig fx. ser det i salmen *I Begyndelsen var Ordet*,³⁴ hvor det i strofe 5 både betegner Gud Skaber, skjaldens sang, Helligånden og Kristus:

I Begyndelsen hernen
 Kiendtes Ordets Skaber-Haand,
 Skjaldens Ord om Evigheden
 Var hos Aanden og var Aand;
 Nu korsfæstet, dødt og jordet,
 Er i Verden Billed-Ordet,
 Foer i Aanden og til Hel,
 Staaer dog op og himler vel,
 Ved sin *Skabers* Naade!

Set i dette lys kan man vel godt hævde, at *hele digtet* er gennemsyret af et kristent tilværelsessyn. Og det vel at mærke et tilværelsessyn, hvorefter havet kan betragtes som et symbol på den eskatologiske grundmagt, som i Grundtvigs forfatterskab kaldes for døden. Som tidligere nævnt findes en sådan tilværelsesforståelse mange steder i den angelsaksiske poesi.

I *The First New-European Literature*³⁵ kommenterer angelsaksiskforskeren S. A. J. Bradley Lundgreen-Nielsens tolkning af *Gammel nok*. Bradley skriver, at han automatisk får associationer til bestemte angelsaksiske tekster, når han læser *Gammel nok*. Samtidig angiver han, at hav- og skibsbilledet er almindeligt i middelalderlig, kristen digtning, idet det dér kan symbolisere den farefulde, jordiske tilværelse:

Imagery of the sea as a symbol of this worldly existence through which the corporeally-housed soul must navigate its perilous way is a medieval commonplace in scriptural exegesis, homily and hymn.³⁶

Der eksisterer en hel række angelsaksiske tekster, som indeholder billedet af en ensom pilgrim alene i et skib på vej over et stormfuldt hav. Denne tradition har rod i forskellige bibelsteder, hvoraf Bradley nævner Johs. 6.9-21 og fortællingen om Noahs ark. Hertil kunne man føje Mt. 8.23-27. Som eksempler på angelsaksere, der trækker på denne tradition, nævner Bradley bl.a. Ælfric, Beda og Alcuin. Fra den poetiske del af den angelsaksiske litteratur anfører Bradley pilgrimsdigtene *The Wanderer*, *The Seafarer* og *The Exile's Prayer* fra Exeterbogen, Epilogen til Cynewulfs digt *Christ II* ligeledes fra Exeterbogen, samt det i det foregående berørte *Andreas* fra Vercellibogen. Det er et fællestræk hos alle disse digte, at deres jeg-fortællende hovedpersoner har været på en farefuld rejse over et stormfuldt hav, hvor de oplevede, at Kristus eller Helligånden styrede dem sikkert i land. Alle disse digte har Grundtvig læst og kunnet lade sig inspirere af på prædikestolen så sent som i 1841. Skulle han da ikke også kunne have haft dem i baghovedet, mens han skrev sit sidste digt? Bradley skriver:

This then is the material through which the spiritual imagination and the creative insight of Grundtvig was singularly well-prepared to roam as he read and reread the poetry of the Anglo-Saxons. Has he forgotten it all by 1872, substituting for it classical allusion and reference to operas and arias of the previous century: or has it been nurtured over a lifetime, to surface with a self-recommending aptness in the last poem he wrote?

Grundtvig havde ingenlunde tabt interessen for angelsaksisk poesi i sin alderdom. I sine erindringer³⁷ fortæller Fr. Hammerich tværtimod, at den aldrende Grundtvig tre dage før sin død opsøgte ham med henblik på at diskutere en nyudkommet artikel om det angelsaksiske digt *The Ruin*. Hammerich afslutter med følgende passus:

»Ja, sagde Grundtvig, her er der noget af det storstilede, som Engelskmænd altid har haft sin Styrke i. Man kommer uvilkaarlig ved at høre det, til at tænke på hele den angelsaksiske

Literatur; for den er selv en rigtig stolt Ruin og kan derfor godt lignes ved den Stad i Ruiner, hvorom den gamle Skjald har sunget.« Vi talte endnu noget om Angelsakserne, og han gav mig Digtet med hjem; saa forlod jeg ham og anede mindst, det var sidste Gang, jeg skulde se ham i dette Liv.

Grundtvig havde altså - idet jeg hermed forsøger at besvare Bradleys spørgsmål - bevaret sin interesse og beundring for den angelsaksiske poesi hele livet igennem. Dette faktum gør Bradleys tese om angelsaksisk påvirkning i *Gammel nok* plausibel, - samtidig med, at Grundtvig her, som så ofte før, kan have ladet sig inspirere af materiale, der stemmer overens med tanker, han allerede har i forvejen.

Det korte angelsaksiske pilgrimsdigt *The Seafarer* er blandt den række af angelsaksiske digte, Bradley mener, kan have haft indflydelse på Grundtvigs sidste digt. *The Seafarer* er en beretning om en kristen pilgrim på vej over et uroligt hav. Hans færd er farefuld og ensom, og kun de spottende havfugle holder ham med selskab. Byen, livet på land, er sikrere, men søfareren drives alligevel ud på havet, fordi det er vejen til Paradiset, som er endnu skønnere end det tillokkende liv i byen. Sidste del af digtet formaner læseren til at styre med stålsat hu mod det faste holdepunkt, Himmerig, som er menneskets sande hjem. Digtet slutter med en lovprisning af Gud og Kristus.

Som det måske allerede fornemmes ved dette korte referat, kan der opregnes en række temamæssige og kompositoriske ligheder mellem *The Seafarer* og *Gammel nok*. Dermed skal ikke siges, at Grundtvig i sit sidste digt »kopierer« dette eller andre angelsaksiske digte, men derimod, at han muligvis lader sig inspirere af dem. Når det gælder *The Seafarer* kan indledningsvis siges, at både dette og Grundtvigs digt er holdt i en jeg-fortællende form og har en gammel mand som hovedperson. I *The Seafarer* fortælles det ganske vist ikke direkte, at manden er gammel, men man fornemmer dog, at han er en erfaren mand, som har levet længe og nu ser tilbage på sit liv. Den måske mest iøjnefaldende tematiske lighed imellem de to digte er nok, at de begge handler om *nødvendigheden af at trodse det vilde hav for at nå til Paradiset*.

The Seafarer indledes med en skildring af havets trængsler, som kan give associationer til *Gammel nok*:

Mæg ic be me sylfum soðgied wrecan,
 siþas secgan, hu ic geswincdagum
 earfoðhwile oft þrowade,
 bitre breostceare gebiden hæbbe,
 gecunnad in ceole cearselda fela,
 atol yþa gewealc, þær mec oft bigeat
 nearo nihtwaco æt nacan stefnan,
 þonne he be clifum cnossað. Calde geþrunge
 wæron mine fet, forste gebunden,
 caldum clommum, þær þa ceare seofedun
 hat ymb heortan; hungor innan slat
 merewerges mod. þæt se mon ne wat
 þe him on foldan fægrost limpeð,
 hu ic earmcearig iscealdne sæ
 winter wunade wræccan lastum,
 winemægum bidroren,
 bihongen hrimgicelum; hægl scurum fleag.
 þær ic ne gehyrde butan hlimman sæ,
 iscealdne wæg.³⁸

[Jeg kan fortælle en sand historie om mig selv, / berette om rejser,
 hvordan jeg gennem hårde dage / ofte udstod svære tider / og led bitre
 sjælekvaler; / jeg fandt på skibet mange sorg-sale /
 og frygtelige bølger slog. Ofte skete det, / at jeg i den farefulde
 nattevagt måtte stå i forstavn, /
 fordi skibet stødte imod klipperne. Kulden bed / i mine fødder, frosten
 bandt dem / med kolde bånd, og sorgen / brændte i mit hjerte; sulten
 sled i mit indre, / mit sind var træt af havet. Det kender den mand
 ikke til, / som har hjemme på den fagre landjord, / hvordan jeg arme
 stakkel boede på det iskolde hav / om vinteren - det var som at være
 i landflygtighed - / berøvet medmennesker, / omringet af istapper,
 omstormet af haglbyger. / Der hørte jeg intet andet end havets buldren,
 den iskolde bølge]

Det er et fjendtligt billede, der her tegnes af havet. Livet ombord på
 skibet er en stadig kamp mod de kolde, faretruende bølger, og det er
 ikke mærkeligt, at søfareren efterhånden er blevet *merewerig* (hav-
 træt). I *Gammel nok* tegnes der - om end lidt mere skitseret - et lig-

nende billede af havet. Det beskrives som »det store, vilde Hav«, hvor »Stormene er frygtelige« og undergangen kan være »bundløs«.

Hvis man strækker sig lidt, kan man måske også ane en vis parallelitet imellem de følgende linier i *The Seafarer*: »Hwilum ylfete song dyde ic me to gomene, ganetes hleoþor ond huilpan sweg fore hleahtor weru, mæw singende fore medodrince«. ³⁹ [Til tider kunne svanens sang adspredte mig - sulens stemme og spovens piben i stedet for menneskers latter, mågens skrig i stedet for bægerklang] og Grundtvigs »Men, o ve for Uglesangen!«, selvom *The Seafarers* hæse havfugleskrig virker mere i overensstemmelse med søfarerbilledet end Grundtvigs uglesang gør.

De midterste afsnit i *The Seafarer* (v. 27-79) betoner, hvor vanskeligt det er for søfareren at forsage det søde liv i byen, hvor der er harpespil, fest, kvindeligt selskab og andre tiltrækkende verdslige ting ⁴⁰. Det synes, som om denne lykketilværelse på land er et tiltrækkende alternativ til det møjsommelige liv på havet. Men søfareren udstår hellere modgangen og ensomheden på havet, »Forþon me hatran sind dryhtnes dreamas þonne þis deade lif, læne on londe«. ⁴¹ [Thi for mig er Herrens lykke bedre end dette døde liv, den flygtige tid på jorden.] Også Grundtvig taler om Paradiset; dog ganske vist ikke således at hans vers her uden videre konnoterer til *The Seafarer*. Grundtvig siger: »Vel, paa jordisk Vis at regne, / Langt af Led er Paradis.« Paradiset er »langt af Led«, når man ensom kæmper mod bølgerne på havet, men i virkeligheden er den gamle Grundtvig tættere på Paradiset, som findes overalt, hvor Gud prises.

Herefter optræder i *The Seafarer* et afsnit om verdens og menneskets forfald (linie 80-102), som ikke går igen i *Gammel nok*. Men derpå følger et afsnit om vigtigheden af at navigere rigtigt på søen: »stieran mon sceal strongum mode ond þæt on stapelum healdan...« [Man skal styre med stærkt sind og holde det [fast] på bestandige mål...] Dette bestandige mål er »in heofenum«, i Himmerig. *The Seafarer* slutter således:

Uton we hycgan hwær we ham agen,
 ond þonne geþencan hu we þider cumen,
 ond we þonne eac tilien, þæt we to moten
 in þa ecan eadignesse,
 þær is lif gelong in lufan dryhtnes
 hyht in heofonum.

bæs sy þam halgan þonc,
 þæt he usic geweorþade, wuldres ealdor,
 ece dryhten, in ealle tid. Amen.⁴²

[Lad os huske på, hvor vi har et hjem / og tænke på, hvordan vi kommer dertil, / og også stræbe efter at få lov / at få evig velsignelse, / dér hvor livet har hjemme i Herrens kærlighed, / lykke i Himlene. / Tak være den Hellige, / at han har gjort os værdige, ærens konge, / evige Herre, til evig tid. Amen.]

Ordene om at styre efter faste mål samt afsnittet om at finde vej til hjemmet i Himlen kan minde om tredje strofes to sidste linier i *Gammel nok*: »Saa for Sjæle-Øje-[eller rettere, ifølge den nyeste undersøgelse: Færge-]Stavnen⁴³ / Brat sig aabner Himmel-Havnen«, samt hele fjerde strofe: »Ja, hvor Aanden staar for Styret, / Og Guds-Ordet er Kompas, / Giælder som i Æventyret, / Evighedens Timeglas; / Dør sig brat, som sagt, saa gjort, / Aabner Evighedens Port.« Fjerde strofe alluderer dog muligvis også til Vercellibogens *Andreas*. Den derværende, afsluttende lovprisning af Gud og Kristus har sin parallel i sidste strofe af *Gammel nok*, som også er en lovprisning af Kristus: »Derfor Jesus-Kristus-Navnet / Prises skal evindeligt: / Af hans Kjærlighed omfavnet / Hjærtet er i Himmerig; / Naar med denne Verden brydes, / Til Guds-Bordet vi indbydes.«

Alle disse lighedstræk med *The Seafarer* kunne tyde på, at Grundtvig har haft dette angelsaksiske digt i tankerne, da han skrev sit sidste digt.

Noter

¹ Henning Høirup, *Fra døden til livet*, Kbh. 1954, (Høirup), s. 15.

² Den *angelsaksiske poesi* er samlebetegnelsen for de digte, der blev nedskrevet i England i tidsrummet fra omkring 600 e.Kr. til slaget ved Hastings 1066. Angelsaksisk eller oldengelsk er det sprog, der udgøres af de forskellige dialekter, der taltes og skreves i England dengang. Sproget er i familie med oldgermansk og oldnordisk, og minder mere om fx dansk eller islandsk end om moderne engelsk.

- ³ Andreas Haarder, *Det episke liv*, Kbh. 1979, (DEL), p. 73, citeret og oversat efter *The Ecclesiastical History of the English People*, II. bog, kap. 13.
- ⁴ Et lignende halbillede findes i den beslægtede oldnordiske poesi, som Grundtvig også var bekendt med. Verset med de 'gyldne sale' i *Den signede Dag* er således sandsynligvis inspireret af denne passage fra Völuspá: »Sal ser hun standa / solu fegra, / gulli þakðan / a Gimle: / þar skulu dyggvar / drottir byggja / ok um aldrdaga / ynðis njota.« *Völuspá* str. 64, citeret efter Sigurður Nordal (red.), *Völuspá*, Kbh. 1927, s. 128. [Sal ser hun knejse / lys som Solen, / gyldent tækket / i Gimle staa; / der skal skyldfri / Skarer mødes, / og i Lys leve / Lykkedage] (Oversættelse fra Martin Larsen: *Den ældre Edda og Eddica Minora*, Kbh. 1943, Bd. 1, s. 73). Angelsakserne nedstammede fra nordiske stammer, og skjaldene sang derfor i nogen grad om det samme i Norden og i England. En forskel på de to traditioner er, at de angelsaksiske digte ofte er mere poetiske og billedrige end de nordiske, som er holdt i en barskere, mere enkel sprogtone. Se fx Bent Noack: »Den oldengelske digtning og Grundtvig« i: *Grundtvig-Studier* 1989-1990.
- ⁵ C.L. Wrenn (ed.), London 1973. Se også linie 1011-1019.
- ⁶ Se eksempelvis Grundtvigs overvejelser over kærlighedens fællesskab i *Den kristelige Børnelærdom*, *Udvalgte Skrifter ved Holger Begtrup, I-X, IX*, Kbh. 1909 s. 428ff. og s. 449ff. Om Grundtvigs skabelsesteologiske opfattelse af, hvorledes billedsproget - og dermed jordelivet og menneskelivet - for Grundtvig hænger sammen med det hinsidige, se J. H. Schjørring, *Grundtvigs billedsprog og den kirkelige anskuelse*, Kbh. 1990, s. 24 og s. 40 ff.
- ⁷ *Grundtvigs Sang-Værk*, Kbh. 1982-1984, (GSV), Bd. 5.1, nr. 181, *Fællesskabet i Guds Rige*, 1862, mine kursiveringer.
- ⁸ Høirup, s. 14, mine kursiveringer.
- ⁹ I salmen *Dig rummer ei Himle* skriver Grundtvig om kirken: »Thi bygge vi Kirker, / Hvor Guds-Ordet virker, / I Lys og i Løn, / Hvor Hjertet sig fryder, / Naar Hallen gienlyder / Af Tak for Guds Søn!«. Her bruger Grundtvig i et enkelt vers hallen som billede på den konkrete kirkebygning. Brugen af verbet »gienlyder« kunne dog angive, at Grundtvig samtidig tænker på menigheden som forsamlingen, der svarer på Gudsordets tiltale, se J. H. Schjørring: *Grundtvigs billedsprog*, s. 36ff. At menigheden i salmesangen giver dette svar, og at Gud derfor »bor« i den lovsyngende kirke, fremgår af *Vor Herre! til dig maa jeg tie* GSV IV, 5 str. 4. Almindeligvis er det selve menigheden som forsamling, der har Grundtvigs interesse. Kirken som forsamling »Staaer, om end Taarnene falde« og er ikke bundet til kirke-

bygningen som sådan (GSV I, 22). I *Kirke-Spejl* (1861-1863) udtrykker Grundtvig ønske om at få erstattet trosbekendelsens ord om, at vi tror på en hellig almindelig kirke (kyriakon) med: vi tror på »...en hellig almindelig Kirkeforsamling [ekklesia], som den Helligaands Gjerning og den Helligaands Bolig....« (se Holger Begtrup (red.), Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter (fremover US) Kbh. 1904ff., Bd.I-X, s. 89ff). I *Den kristelige Børnelærdom* ønsker Grundtvig det »fremmede og selvgjorte Ord« »Kirke« erstattet af »Menighed« eller »Folkeforsamling« (US IX s. 370).

- ¹⁰ Thomas Kingo, »*Hvor deilig skal Guds Kirke staa*«, i: *Psalmer og aandelige Sange*, v. P. A. Fenger (red.), Kbh. 1827, 107.
- ¹¹ *Hvor deilig skal Guds Kirke staa*, 1836, i: GSV I, nr. 28
- ¹² Alliteration er et af de særlige træk, der kendetegner den nordiske og angelsaksiske poesi. Verselinierne deles op i to halvvers, og der skal så være mindst én trykstærk stavelse i første halvvers, som allittererer med én trykstærk stavelse i andet halvvers, jf. Bruce Mitchell & Fred C. Robinson: *A Guide to Old English*, 5th Edition, Oxford UK & Cambridge USA 1992, s. 162f.
- ¹³ Dog kan Paradiset også beskrives ved hjælp af naturbilleder, som fx i Exeterbogens *Phoenix*. Her understreges det dog, at naturen i Paradiset er radikalt forskellig fra den faldne, jordiske natur, idet alt det, der gør tilværelsen på jorden brydsom, anføres som fraværende: »Ne mæg þær ren ne snaw, / ne forstes fnæst, ne fyres blæst, / ne hægles hryre, ne hrimes dryre, / ne sunnan hætu, ne sincaldu, / ne wearm weder, ne winterscur / wihte gewyrdan, ...« [Hverken regn eller sne / eller frostvejr eller ildstorm / eller haglfald eller rimstænk / eller solens hede eller varig kulde / eller varmt vejr eller vinter-byger / kan forvolde noget...] Som sådan er paradisisnaturen i virkeligheden ikke at forstå som *natur*, men snarere som *modnatur*, idet den i virkeligheden er komplet modsat det, der nu - efter syndefaldet - er *naturligt*. G.P. Krapp & E.K. Dobbie (red.): »The Phoenix« i: »*The Exeter Book*« i: *The Anglo-Saxon Poetic Records* III, Columbia University Press 1966, 3rd printing, 11.14b-19a [jf. note 12]
- ¹⁴ *The Seafarer* v. 23-26, efter G. P. Krapp og E. K. Dobbie (red), »*The Exeter Book*« i: *The Anglo-Saxon Poetic Records* III, Columbia University Press 1936.
- ¹⁵ Wrenn, v. 215b-221.
- ¹⁶ Ibid. v. 508-510a.

- ¹⁷ A.M. Allchin, *N.F.S. Grundtvig, An Introduction to his Life and Work*, Århus 1997, s. 56.
- ¹⁸ I 1832 omskrev Grundtvig *De Levendes Land*, og man kan spekulere på, om dette måske til dels kunne skyldes mødet med det angelsaksiske Fønix-digt. I 1832-udgaven læser man: »Livsallige Land, / Hvor Glasset ei rinder med Graad eller Grand, / Hvor Rosen ei falmer, og Fuglen ei dør« (GSV, III nr. 112, min kursivering). Dette behøver ikke nødvendigvis at have med Fønix-fuglen at gøre, men det er en mulighed.
- ¹⁹ Nemlig den lange, tekstnære *Phenix-Fuglen. Et Angel-Sachsisk Kvad* (1840), det kortere, friere *Fugl Fønix* (1840), *Jeg gik mig ud en Sommerdag* (i *Phenix-Fuglen*, 1840) og *Phenixfuglen* (1853).
- ²⁰ Se angående havet som negativt billede hos Grundtvig også *Bibelske Prædikener*, v. C.J. Brandt, Kbh. 1883, s. 223, 224, 268, 320 samt Grundtvigs uudgivne prædiken til 4. søndag efter Helligtrekonger, 1840. Endvidere *Christenhedens Syvstjerne* (1855), udg. v. Th. Balslev, Kbh. 1955, s. 128. I sidstnævnte tekst benytter Grundtvig vandringeren på søen (Mt. 14.28ff) som et billede på de angelsaksiske munkes virksomhed og taler i den forbindelse strofe 33 om »den oprørte bølge« og »det vilde verdenshav«. I *Havamaal* benytter Grundtvig Noahs Ark som billede i sin fremstilling af den angelsaksiske Kristenheds betydning. *Poetiske Skrifter* I-IX, IX v. Sv. Grundtvig og G. Christensen, Kbh. 1930, s. 384ff.
- ²¹ Chr. Thodberg (red.), *N. F. S. Grundtvigs prædikener*, Kbh. 1984, (Prdk.), Bd. 8.
- ²² Prdk., Bd. 11.
- ²³ Udgivet.
- ²⁴ Udgivet.
- ²⁵ Prdk., Bd. 8, s. 121, mine kursiveringer.
- ²⁶ Jf. Andreas Haarder, »Grundtvig og den oldnordiske kulturarv« i: *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, Århus 1983, s. 70ff.
- ²⁷ »Det sortladne Hav« er et citat fra Ewalds syngespil *Fiskerne* (1779). Dette syngespil har Grundtvig i *Nordens Nythologi* (1832) rost, netop fordi det står i forbindelse med den søfaretradition, som kommer til udtryk i den angelsaksiske og den nordiske historie. I *Nordens Mythologi* synes havet dog til

en vis grad at være positivt, idet det fungerer som billede på *menneskelivet* med al dets med- og modgang.

- ²⁸ Ibid., s. 122f, mine kursiveringer.
- ²⁹ Se fx Anders Bæksted, *Nordiske Guder og Helte*, 2. udg., Kbh. 1994, s. 78.
- ³⁰ Se fx G.P. Krapp (red.), *The Vercelli Book* i: *The Anglo-Saxon Poetic Records* II, 3rd printing, Columbia University Press 1969. En oversættelse til moderne engelsk findes i S.A.J. Bradley (red.), *Anglo-Saxon Poetry*, London 1982.
- ³¹ Flemming Lundgreen-Nielsen, »Grundtvig og Romantikken«, i: Chr. Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen, *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, Århus, 1983, s. 40-41.
- ³² »Gammel nok jeg nu er blevet«, 1872, (Gammel nok) i: *Dansk Kirketidende*, 1880, sp. 559-560.
- ³³ GSV I, nr. 55.
- ³⁴ GSV I, nr. 56.
- ³⁵ S. A. J. Bradley, *The First New-European Literature*, i: Allchin m. fl. (red.), *Heritage and Prophecy*, Århus, 1993.
- ³⁶ Ibid., s. 70.
- ³⁷ Steen Johansen og Henning Høirup (red.), *Grundtvigs erindringer og erindringer om Grundtvig*, Kbh. 1948, s. 262-263.
- ³⁸ *The Seafarer*, v. 1-19a, efter G. P. Krapp og E. K. Dobbie (red), »*The Exeter Book*« i: *The Anglo-Saxon Poetic Records III*, Columbia University Press 1936.
- ³⁹ Ibid., v. 19b-22.
- ⁴⁰ Ibid., v. 44-45: »... ne biþ him to hearpan hyge ne to hringþege / ne to wife wyn ne to worulde hyht...« [...hans hu står hverken til harpen eller ringmodtagelse[s-festen] / eller til kvinder eller verdslige glæder...].
- ⁴¹ Ibid., v. 64b-66a.

⁴² Ibid., v. 117-124.

⁴³ Dette ord er utydeligt i Grundtvigs håndskrevne manuskript. I Flemming Lundgreen-Nielsens undersøgelse fremlægges argumenter for, at ordet skal læses som 'Sjæle-Færge-Stavnen'. (Flemming Lundgreen-Nielsen, »*Sjæleøje-Stavnen eller Sjæle-Færge-Stavnen? En tekstkritisk drøftelse*« i: *Grundtvig Studier* 1994, Kbh. 1994.